

A New look at Hilālī Jaghata'ī-ye Esterābādī's Qasides

Vahid Barzegar ghahfarokhi ¹ | Asghar Rezapurian ^{2✉} | Mohammad Hakimazar ³

1. Department of Persian Language and Literature, Shahrekord Branch, Islamic Azad University, Shahrekord, Iran.

Email: v.barzegar@iau.ac.ir

2. Corresponding author, Department of Persian Language and Literature, Shahrekord Branch, Islamic Azad University, Shahrekord, Iran.

Email: rezporian@iau.ac.ir

3. Department of Persian Language and Literature, Shahrekord Branch, Islamic Azad University, Shahrekord, Iran.

Email: hakimazar@iau.ac.ir

Article Info

ABSTRACT

Article type:

Research Article

Article history:

Received:

02 August 2025

Received in revised form:

07 December 2025

Accepted:

16 December 2025

Published online:

21 March 2026

Keywords:

Hilālī Jaghata'ī; Tenth-Century Persian Poetry; Jung-e Sharaf; Apologetic Poetry; 'Ubaydullāh Khān Uzbek.

Hilālī Jaghata'ī is one of the poets of tenth century AH,

One of Hilālī's few known qasidas—frequently mentioned in the tazkeras—is the qasida he composed in praise of 'Ubaydullāh Khān Uzbek.

Two different views regarding this qasida have thus far been proposed in the tazkeras.

This study aims to critique both existing viewpoints and presents new verses—found in the Jung-e Sharaf and the tazkera Nafā'is al-Ma'āthir—to reassess the first group's claim that the qasida was composed on the arrival of 'Ubaydullāh Khān. It further proposes the possibility that the poem was in fact composed in the mode of i'tidhār (poetic apology), intended as a plea for forgiveness and a means for escaping from death.

Accordingly, this study tries to address two key questions: How can the newly found verses of the qasida in praise of 'Ubaydullāh Khān Uzbek contribute to a clearer understanding of the poet's intent? And how does this qasida relate to the tradition of apologetic poetry? Employing a descriptive-analytical method and relying on library sources and documents, the study then introduces the rhetorical technique of i'tidhār and offers a brief overview of its background in Persian literature.

Cite this article: Barzegar ghahfarokhi, Vahid; Rezapurian, Asghar; Hakimazar; (2026). A New look at Hilālī Jaghata'ī-ye Esterābādī's Qasides. *Journal of Lyrical Literature Researches*, 24(46), 21-38.

<http://doi.org/10.22111/jllr.2025.52819.3354>

Extended abstract

1. Introduction

The collected works of many poets have been published across different periods; however, with the discovery of manuscripts closer to the poet's lifetime, new critical editions may emerge, resulting in the addition or removal of verses from their divans. During the Timurid era (771–911 AH), the sheer number of poets and their works is particularly noteworthy. In this period, which spans the eighth and ninth centuries AH, not only were many poets added to the history of Persian literature, but numerous biographical anthologies (*tazkeras*), miscellanies (*safīnas*), and poetic anthologies (*jungs*) were also produced in manuscript form by poets and writers, enriching the repository of written works. Among these, *jungs* and *safīnas* have played an important role both in identifying the works of poets whose divans had never been compiled and in remedying deficiencies in the divans of poets whose collected works had become incomplete or lost. These manuscripts have also been instrumental in shedding light on many historical events previously shrouded in ambiguity.

Since many manuscript sources—such as *safīnas* and *jungs*—survive as unique, standalone copies, and since their scribes seem to have prioritized the tastes and preferences of the audience of their own time, these works are valuable for understanding the literary inclinations of the period in which they were compiled. On the other hand, certain flaws are also evident in such materials. In some *jungs* and *safīnas*, scribes, either to present a greater variety of poems by a single poet or to include samples from more poets in the collection, attempted to shorten poems by removing some verses, producing abbreviated versions of *ghazals* and *qasidas*. This issue can be resolved by collating multiple manuscript witnesses, thereby allowing the reconstruction of a more complete form of the poems.

Among the notable poets of the tenth century whose poetry has suffered from such complications is Hilālī Jughātāyī Astarābādī. Although Hilālī's *divan* was printed several times in India and later edited and published in Iran by Professor Saeed Nafisi, limited access to additional manuscripts introduced weaknesses into that edition. Aside from Hilālī's *Laylī u Majnūn mathnavī*, which has not yet been critically edited or published, his *qasidas* also appear to warrant serious scholarly attention. Research on Hilālī's *qasidas* has not been conducted as thoroughly as it should, and since only four *qasidas* are present in the manuscripts examined by Nafisi, *safīnas* and *jungs* can serve as valuable resources in advancing this line of study.

2- Research methodology

The present study has been conducted using an analytical–descriptive method based on library research. Since part of the findings derives from manuscript sources, a portion of this research has been carried out on the basis of editing a handwritten manuscript.

3- Discussion

Most biographical compilers who have mentioned the account of Hilālī's murder at the hands of 'Ubaydullāh Khān have believed that, after the Uzbek ruler seized control of Khurasan, he first brought Hilālī into his service, but the intrigues of envious rivals led him to have the poet killed in the Chahārsūq of Herat. Ḥasan Beg Rūmlū, while noting the treachery of the envious toward Hilālī and their efforts to erase him from the pages of history, considers Hilālī's Shi'anness to have been the pretext by which 'Ubaydullāh Khān and his associates sent him to his death (see Rūmlū, 1957: 291). Rizāqolī Khān Hedāyat in *Riyāz al-ʿĀrifīn*, Shaykh Abū'l-Qāsem Anṣārī in *Salm al-Samāwāt*, and Sām Mīrzā in *Tuhfat-e Sāmī* likewise maintain that Hilālī was executed for being a Shi'ite. (see Hedāyat, 1926: 238; Anṣārī, 1961: 398; Sām Mīrzā, 1935: 94). Ṣabīhullāh Ṣafā, in his *History of Persian Literature*, echoes the view of Sām Mīrzā and repeats the same account (see Ṣafā, 1984, vol. 4: 433).

Others, such as Eskandar Beg Monshī in *Tārīkh-e ʿĀlam-ārā-ye ʿAbbāsī*, recount that a satirical poem Hilālī composed against 'Ubaydullāh Khān—and which eventually reached the Uzbek ruler—was the cause of the poet's death (Rūmlū, 1957: 294). Upon seeing this poem, 'Ubaydullāh Khān ordered Hilālī's arrest and imprisonment, and in the end had him executed in the Chahārsūq of Herat (Eskandar Monshī, 1935: 43). The splendid *qasida* Hilālī had earlier composed in praise of 'Ubaydullāh (the very *qasida* examined in this study) was of no avail, and the ruler nevertheless commanded the poet's execution.

Hilālī's well-known qasida in praise of 'Ubaydullāh Khān Uzbek contains thirteen verses in Hilālī's printed divan. However, in the *Jung-e Sharaf* it appears in nineteen verses (Sharaf, n.d.: 55), and in the biographical anthology *Nafāyes al-Ma'āther* it is recorded in twenty verses (Kāmī Qazvīnī, 2016: 608). By combining the verses found in these two sources, the qasida consists of a total of twenty-three verses.

4- Conclusion

Regarding Hilālī's well-known qasida composed in praise of his own killer, 'Ubaydullāh Khān Uzbek, two general views have been proposed. Some scholars hold that the poem was written in honor of 'Ubaydullāh Khān upon his arrival in Khurasan after its conquest. Others believe that Hilālī composed it in an attempt to appease 'Ubaydullāh Khān after having angered him with satirical verses, though the effort ultimately proved futile. Several biographical compilers likewise attribute the poet's execution at the order of 'Ubaydullāh Khān to Hilālī's adherence to Shi'ism.

An examination of the newly identified verses of Hilālī's celebrated qasida in praise of 'Ubaydullāh Khān Uzbek—preserved in *Jung-e Sharaf* and *Nafāyes al-Ma'āther*—greatly strengthens the likelihood that the poem was not composed to welcome 'Ubaydullāh Khān to Khurasan, but is instead an example of poetic apology (*shī'r-e e'tezār*)—a qasida written to seek forgiveness and escape the ruler's anger and punishment. This issue, which had long remained a point of disagreement in historical and biographical sources, becomes considerably clearer with the addition of these newly found verses and the evidence presented above, increasing the probability that the poem was composed as an attempt to avert the wrath of the Uzbek khan.

Since the version of this qasida printed in Hilālī's divan edited by Saeed Nafisi contains far fewer verses—and given that we identified one verse present in the divan but absent from *Jung-e Sharaf* and *Nafāyes al-Ma'āther*, as well as verses appearing in *Jung-e Sharaf* but not in *Nafāyes al-Ma'āther*, and vice versa—it is highly probable that the verses presented here as “new findings” do not constitute the complete text of the qasida. Moreover, a review of Hilālī's newly discovered qasidas indicates that most of his qasidas contain more than thirty-five verses, and thus it seems unlikely that a “splendid” qasida—especially one composed in a desperate bid to save his own life—would consist of only twenty-one verses.

A systematic examination of jungs and biographical anthologies, particularly those dating from or close to the tenth century AH, will likely yield additional verses of this qasida in the future. Finally, it should be noted that the possibility of later interpolation must also be considered, and the authenticity of the newly found verses cannot be affirmed with absolute certainty.

5. References

- Azad Belgrami, Gholam'Ali. (n.d.). *Khazāna-ye 'Āmera*. [Place of publication not specified].
- Eskandar Monshi. (1935). *Tārīkh-e 'Ālam-Ārā-ye 'Abbāsī*, Vol. 1. Tehran: Dār al-Ṭabā'a-ye Āqā Seyyed Mortazā.
- Anvari, Owḥad al-Dīn. (1958). *Dīvān-e Anvarī*, ed. Mohammad-Taqī Modarres Rażavī, Vol. 1. Tehran: Bongāh-e Tarjomeh va Nashr-e Ketāb.
- Pournamdarian, Taqī. (2007). “Genres in Persian Poetry,” *Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Qom*, 1(3), 7–22.
- al-Jundi, 'Alī. (1991). *Fī Tārīkh al-Adab al-Jāhilī*. Cairo: Maktabat Dār al-Turāth.
- Ḥasan Beg Rumlū. (1978). *Aḥsan al-Tavārīkh*, ed. 'Abd al-Ḥossein Navā'ī, Vol. 1. Tehran: Bābak.
- Ḥosseini Khātunābādī, Seyyed 'Abd al-Ḥossein. (1973). *Vaqāye' al-Senīn wa'l-A'lām*, ed. Mohammad-Bāqer Behbudī. Tehran: Ketābfrooshi-ye Eslāmiyeh.
- Khāqānī Shervānī, Afzal al-Dīn. (2012). *Dīvān-e Khāqānī Shervānī*, ed. Żiā' al-Dīn Sajādī. Tehran: Zavvār.

- Khalili Afghān. (1930). *Āsār-e Herāt*, ed. ‘Abd al-‘Alīm Jān, Vol. 2. Herat: Maṭba‘a-ye Fakhriya-ye Saljuqi.
- Khvandamir, Ghiyāth al-Dīn. (2001). *Tārīkh-e Ḥabīb al-Siyar*, ed. under supervision of Mohammad Dabir Siyāqi, Vol. 4, 4th ed. Tehran: Khayyām.
- Dovost Sambahli, Mir-Hossein. (n.d.). *Tazkera-ye Hosseini*. [Place of publication not specified].
- Rāzi, Amīn Ahmad. (1999). *Tazkera-ye Haft Eqlīm*, ed. Seyyed Mohammad-Rezā Tāheri, Vol. 2. Tehran: Soroush.
- Yusefi, Mohammad-Reza, & Rafiei, Davoud. (2023). “Yek Nazar Jāneb-e Hilālī Kon: Hilālī Jughātāyī in Light of Twelve Newly Found Qasidas,” *University of Tehran, Persian Literature*, 13(2), 151–168.
- Zorqānī, Seyyed Mehdi. (2009). “A Proposal for Classifying Literary Genres in the Classical Period,” *Persian Literary Studies Quarterly*, 6(24), 81–106.
- Sharaf, ‘Abd al-Rahmān. (n.d.). *Jang-e Nazm – Muntakhab-e Ash‘ār-e Sho‘arā – Part of the Dīvān of Jāmī – Yūsuf o Zoleykhā-ye Jāmī*, Manuscript No. 86720. Tehran: Library, Museum, and Document Center of the Islamic Consultative Assembly.
- Şafā, Zabīhullāh. (1984). *Tārīkh-e Adabīyāt dar Īrān*, Vol. 4. Tehran: Ferdows.
- Ḍayf, Shawqi. (2014). *Tārīkh al-Adab al-‘Arabī (al-‘Aşr al-Jāhilī)*, trans. Alireza Zakāvati Qorāqzlu. Tehran: Amīr Kabīr.
- ‘Onşor al-Ma‘ālī, Keykāvus b. Eskandar. (1933). *Qābus-nāmeḥ*, ed. and introduction by Saeed Nafisi. Tehran: Maṭba‘a-ye Majles.
- Kāmi Qazvīnī, ‘Alā’ al-Dowleh. (2016). *Tazkera-ye Nafāyes al-Ma‘āther*, ed. and critical edition by Saeed Shafi‘i-yūn. Tehran: Library, Museum, and Document Center of the Islamic Consultative Assembly & Islamic Azad University Press.
- Kamāl al-Dīn Esmā‘īl, Abū’l-Faẓl. (1969). *Dīvān-e Kamāl al-Dīn Esmā‘īl*, ed. Hossein Bahrol‘Olūmī. Tehran: Ketābfrooshi-ye Dehkhodā.
- Golchin Ma‘ānī, Ahmad. (1963). “A Document Concerning Hilālī and His Grave, Published for the First Time,” *Yaghmā*, No. 180, July 1963, 157–160.
- Gopāmoy, Mohammad Qodrat-Allah. (2008). *Tazkera-ye Natāyej al-Afkār*, ed. Yusef Beyg Bābāpūr. Qom: Majma‘ al-Żakhāyer al-Eslāmī.
- Mohammad Şeddīq Khān Bahādur. (2007). *Tazkera-ye Sham‘ al-Anjoman*, ed. Mohammad-Kāzem Kahdū‘ī. Yazd: University of Yazd Press.
- Modarres, Mirza Mohammad-Ali. (1995). *Reyhānat al-Adab*, Vol. 6, 4th ed. Tehran: Khayyām.
- Vāleh Dāghestānī, ‘Aliqolī b. Mohammad-‘Ali. (2005). *Tazkera-ye Riyāz al-‘Ārefīn*, introduction, critical edition, and research by Mohsen Nāji Naşrābādī, Vol. 4. Tehran: Asātīr.
- Hedāyat, Reżāqolī Khān. (1926). *Riyāz al-‘Ārefīn*, with the efforts of Mollā ‘Abd al-Hossein and Mollā Mahmūd Khvānsārī. Tehran: [Place of publication not specified].
- Hilālī Jughātāyī, Badr al-Dīn. (1996). *Dīvān-e Hilālī Jughātāyī*, ed. Saeed Nafisi, 3rd ed. Tehran: Sanā‘ī.

نگاهی تازه به قصیده‌ای از هلالی جغتایی استرآبادی

وحیدبرزگر قهفرخی^۱ | اصغر رضاپوریان^۲ | محمد حکیم‌آذر^۳

۱. گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد شهرکرد، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرکرد، ایران. رایانامه: v.barzegar@iau.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد شهرکرد، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرکرد، ایران. رایانامه: rezporian@iau.ac.ir

۳. گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد شهرکرد، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرکرد، ایران. رایانامه: hakimazar@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هلالی جغتایی، از شاعران قرن دهم است. در دیوان تصحیح‌شده وی، تنها چهار قصیده می‌بینیم که برخی از آن‌ها کامل هم نیستند. یکی از این قصاید، قصیده‌ای است که در مدح عیدالله‌خان ازبک سروده است. در مورد این قصیده، تاکنون دو نظر در کتب تذکره مطرح شده است. در این پژوهش، سعی بر آن است که ضمن نقد نظر دو گروه و ارائه ابیات نویافته که به مدد جُنگ شرف و تذکره نفایس‌المآثر حاصل شده، نظر گروه نخست مبنی بر سرایش قصیده در مقدم عیدالله‌خان نقد شود و این احتمال پیش‌کشیده شود که این قصیده به‌شیوه اعتذار و برای عذرخواهی و رهایی هلالی از مرگ سروده شده است. بدین‌منظور، در پی پاسخ‌دادن به این دو پرسش هستیم که ابیات نویافته قصیده مدح عیدالله‌خان ازبک چگونه می‌تواند به درک بهتری از قصد شاعر از سرودن قصیده کمک کند؟ و نسبت قصیده مدح عیدالله‌خان با شعر اعتذاری چگونه است؟ در ادامه به‌روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع و اسناد کتابخانه‌ای، به‌معرفی فن اعتذار می‌پردازیم و به سابقه آن در ادب فارسی اشاراتی می‌کنیم.
واژه‌های کلیدی: هلالی جغتایی، شعر قرن دهم، جُنگ شرف، شعر اعتذار، عیدالله‌خان ازبک.	
استناد:برزگر قهفرخی، وحید، رضاپوریان، اصغر، حکیم‌آذر، محمد. (۱۴۰۵). نگاهی تازه به قصیده‌ای از هلالی جغتایی استرآبادی. پژوهشنامه ادب غنایی، ۲۴ (۴۶)، ۳۸-۲۱.	

<http://doi.org/10.22111/jllr.2025.52819.3354>

© برزگر قهفرخی، وحید، رضاپوریان، اصغر، حکیم‌آذر، محمد.

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان.

۱- مقدمه

دیوان بسیاری از شاعران، در ادوار مختلف به چاپ می‌رسد، اما ممکن است با یافتن نسخه‌های نزدیک‌تر به زمان زندگی شاعر، تصحیحات تازه‌ای از اشعار آنها به دست‌آید و ابیاتی بر دیوان افزوده یا کاسته شود. در دوره حکومت تیموریان (۹۱۱-۷۷۱ ه.ق) تعدد شاعران و آثار ایشان به لحاظ کمی بسیار قابل توجه است. در این دوره که قرن هشتم و نهم هجری را دربرمی‌گیرد، نه تنها شاعران متعددی به تاریخ ادبیات فارسی افزوده شد، بلکه تذکره‌ها، سفینه‌ها و جنگ‌های زیادی در قالب دست‌نوشته به قلم شاعران و نویسندگان به گنجینه آثار مکتوب اضافه گردید. در این میان جنگ‌ها و سفینه‌ها، هم در پیدا کردن آثار شاعران بی‌دیوان، مؤثر واقع شده‌اند و هم در رفع نقایص دیوان‌های شاعرانی که دیوان ایشان ناقص یا مفقود شده بود، بسیار مفید واقع شدند. همچنین این آثار توانسته‌اند از بسیاری از وقایع تاریخی که در هاله‌ای از ابهام بودند، پرده بردارند. از آن‌جا که شمار زیادی از نسخ خطی همچون سفینه‌ها و جنگ‌ها به شکل مفرد موجودند و کاتبان این نسخ ترجیح داده‌اند، سلیقه مخاطبان روزگار خود را مورد توجه قرار دهند، این آثار در معرفی پسند عامه زمان تدوین و تصنیف، حائز اهمیت هستند. از سوی دیگر، عیوبی در این گونه آثار نیز به چشم می‌خورد. در برخی از این جنگ‌ها و سفینه‌ها، کاتب برای آن‌که بتواند نمونه‌های بیشتری از شعر یک شاعر ارائه دهد یا از شاعران بیشتری در مجموعه‌ای که جمع‌آوری کرده، نمونه بیاورد، سعی کرده برخی ابیات را حذف کند و غزل‌ها و قصاید را به شکل کوتاه‌تری بنویسد. این مشکل با مقابله نسخ مختلف قابل حل بوده و شکل کاملی از اشعار را می‌توان از این طریق به دست آورد. از جمله شاعران قابل توجه قرن دهم که شعر او به این بلایا گرفتار آمده می‌توان هلالی جغتایی استرآبادی را نام برد. اگرچه دیوان هلالی چندین بار در هند چاپ شده و در ایران نیز استاد سعید نفیسی آن را تصحیح کرده و به چاپ رسانیده است، محدودیت دسترسی به دست‌نویس‌های دیگر، ضعف‌هایی را در این تصحیح پدید آورده است. بجز مثنوی «لیلی و مجنون» هلالی که هنوز تصحیح نشده و به چاپ نرسیده است، به نظر می‌رسد در باب قصاید وی نیز جای پژوهش‌های جدی وجود دارد. بحث در مورد قصاید هلالی هنوز آن‌گونه که باید صورت نگرفته است و از آن‌جا که در نسخه‌های مورد بررسی سعید نفیسی فقط چهار قصیده از نظر استاد گذشته است، سفینه‌ها و جنگ‌ها می‌توانند راهگشای خوبی در این مسیر باشند.

۱-۱ پرسش‌های پژوهش

- ۱-۱-۱- ابیات نویافته قصیده «مدح عبیدالله خان ازبک» چگونه می‌تواند به درک بهتری از قصد شاعر از سرودن قصیده کمک کند؟
- ۱-۱-۲- نسبت قصیده «مدح عبیدالله خان» با شعر اعتذاری چگونه است؟

۱-۲ پیشینه پژوهش

درباره هلالی پژوهش‌هایی به‌ویژه در سال‌های اخیر صورت گرفته که اغلب آن‌ها حول محور زندگی و آثار و احوال این شاعر هستند. در برخی موارد نیز بررسی‌های سبک‌شناسانه شعر وی مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. از میان این پژوهش‌ها می‌توان به تصحیح دیوان هلالی توسط سعید نفیسی اشاره کرد که در سال ۱۳۳۷ توسط انتشارات سنایی به چاپ رسیده است. این اثر را درواقع می‌توان جزء نخستین پژوهش‌های جدی درباره شعر هلالی به‌شمار آورد. از دیگر پژوهش‌های صورت گرفته در این باره، مقاله‌ای است از احمد گلچین معانی با عنوان: «سندی در باب قتل هلالی و قبر او که برای نخستین بار انتشار می‌یابد» که در مجله یغما شماره ۱۸۰ در تابستان سال ۱۳۴۲ انتشار یافته است. «دل حزین هلالی، درباره زندگی، آثار و شعر هلالی جغتایی استرآبادی» به قلم کامیار عابدی در سال ۱۳۷۱ در شماره ۳۳ مجله فرهنگستان ادب و هنر به چاپ رسیده است از دیگر نمونه‌هایی است که پیشینه این پژوهش محسوب می‌شود. «نگاهی به زندگی و آثار بدرالدین هلالی جغتایی استرآبادی» نوشته مریم طغیانی و دیگران است که در سال ۱۳۹۴ و شماره ۳۷ مجله نثرپژوهی ادب

فارسی چاپ شده است. از دیگر پژوهش‌های مرتبط، مقاله‌ای است با عنوان: «یک نظر جانب هلالی کن» تألیف محمدرضا یوسفی و داوود رفیعی که عنوان دیگر این مقاله؛ «هلالی جغتایی در آیین ۱۲ قصیده نویافته» است. این مقاله نیز در سال ۱۴۰۲ و در شماره ۳۲ مجله ادب فارسی به چاپ رسیده است. چنان‌که مشاهده می‌شود، این پژوهش به‌صورتی ویژه به بررسی قصاید نویافته هلالی که در جنگ‌های مختلف یافت شده است، می‌پردازد؛ ضمن این‌که اشاره‌ای مختصر به قصیده مورد بحث ما نیز داشته است. مباحث طرح شده در این مقاله، حاوی نکات مفیدی برای مقاله حاضر است که در بخش‌های بعدی به آن خواهیم پرداخت. چنان‌که پیداست و پیش‌ازاین نیز اشاره شد، بیشتر پژوهش‌های صورت گرفته پیرامون آثار و زندگی هلالی و بررسی ساخت و محتوای شعر او می‌باشد.

۱-۱ اهمیت و ضرورت پژوهش

پژوهش حاضر با ارائه ابیاتی نویافته از قصیده هلالی در مدح عبیدالله‌خان ازبک، ابهام موجود درباره این‌که قصیده‌ای اعتداری است یا فقط برای خوش‌آمدگویی سروده شده است را تا حد زیادی روشن می‌کند.

۱-۲ روش پژوهش

پژوهش حاضر، به روش تحلیلی-توصیفی مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای صورت پذیرفته است و از آن‌جا که بخشی از یافته‌ها در نسخه‌های خطی است، قسمتی از این تحقیق بر بنیاد تصحیح نسخه خطی انجام گرفته است.

۲- مبانی و ادبیات پژوهش

۲-۱ سنت ادبی «اعتذار»

تقسیم‌بندی انواع ادبی در ادبیات کلاسیک فارسی سابقه‌ای دیرینه دارد. در اکثر متون ادب و سایر نوشته‌هایی که به شعر و انواع آن اشاره شده است، این تقسیم‌بندی از دو جنبه صورت می‌گرفت. یکی از منظر فرم و قالب شعری، مانند: غزل، قصیده، رباعی و ... و دیگری از منظر محتوا که طبق آن شعر به انواعی مانند: مدح، غزل، رثا، هجاء، خمریه، وصف، رزم، بزم، شکوی تقسیم می‌شد (نک. پورنامداریان، ۱۳۸۶: ۸). تعداد این انواع محتوایی، مشخص نبوده و در متون مختلف اشارات متفاوتی بدان‌ها شده است؛ برای مثال، صاحب قابوس‌نامه به مدح، غزل، هجاء، مرثیه و زهد به‌عنوان انواع شعر اشاره می‌کند (عنصرالمعالی، ۱۳۱۲: ۱۳۸ و ۱۳۹). این تقسیم‌بندی‌ها در متون دیگر، به‌صورت‌های دیگر بوده و تعداد آن نیز متفاوت بوده است؛ برای نمونه در تاریخ ادبیات فارسی محاکات خاقانی با یکی از مخالفان (که در جدال لفظی با شاعر شروان، عنصری را برتر از همه شاعران می‌دانسته) چشمگیر شده است. خاقانی در آن قطعه معروف می‌گوید:

جز از طرز مدح و طراز غزل نکردی ز طبع امتحان عنصری

ز ده شیوه کان حلیت شاعری است به یک شیوه شد داستان عنصری

نه تحقیق گفت و نه وعظ و نه زهد که حرفی ندانست از آن عنصری

(خاقانی شروانی، ۱۳۹۱: ۹۲۶)

از این ابیات می‌توان برداشت کرد که خاقانی معتقد بوده که شعر فارسی از نظر محتوا به ده موضوع خاص تقسیم می‌شده است. وی از این اقسام، به مدح، غزل، تحقیق، وعظ و زهد اشاره کرده و از سایر انواع آن نامی نبرده است. این تقسیم‌بندی در ادبیات عرب نیز با تفاوت‌هایی وجود داشته است، جاحظ این تقسیم‌بندی را کلی‌تر در نظر گرفته و شعر را شامل: انواع مدح، هجاء، بزمی و حکمی دانسته است (زرقانی، ۱۳۸۸: ۸۲). شوقی ضیف در تاریخ ادبی عرب، به تقسیم‌بندی ابوهلل عسکری از انواع شعر جاهلی از منظر محتوا اشاره می‌کند که شامل: مدح، هجو، توصیف، تشبیه و مرثیه است. ابوهلل عسکری همچنین می‌گوید که نابغه ذیانی شاعر بزرگ عرب، قسم ششمی بر این انواع افزوده که «اعتذار» نام دارد (ضیف، ۱۳۹۳: ۱۸۹). در شعر

جاهلی عذرخواهی نادر بود و معمولاً برای نشان دادن پشیمانی از عمل یا موقعیتی که رخ داده بود، به کار می‌رفت. هیچ‌یک از شاعران پیش از اسلام در عذرخواهی تجربه‌ای نداشتند، جز نابغه ذبیانی که به تفصیل به آن پرداخت و به‌خاطر آن مشهور شد تا جایی که در مورد او گفته شده‌است که او هنر جدیدی را به شعر اضافه کرد. منظور از این هنر، هنر عذرخواهی است. گویی این هنر در میان شاعران عرب قبل از نابغه ذبیانی وجود نداشته‌است. در واقع، نابغه معانی شگفت‌انگیز و تصاویر شاعرانه زیبایی را به آن بخشیده‌است. نابغه به دیدار لخمی‌ها در حیره و غسانی‌ها در شام می‌رفت و آن‌ها را می‌ستود، کسانی که با آغوش باز از او استقبال می‌کردند و او را گرامی می‌داشتند. او به دیدار نعمان بن منذر، پادشاه حیره، می‌رفت که بیشتر آن‌ها از نزدیکان او بودند و حتی او را همراه خود کرده بودند. مدتی به دلیل دشمنی بین غسانی‌ها و لخمی‌ها، به دیدار آن‌ها نرفت تا این که برخی از خبرچینان او را به نعمان گزارش دادند که نعمان خشمگین شد و او را تهدید کرد. نابغه به نزد قوم خود در نجد گریخت، سپس به نزد غسانی‌ها در شام رفت و آن‌ها را ستود. او نزد آن‌ها ماند و قصد داشت نعمان را آرام کند و به حیره بازگردد تا این که با کمک دو مرد از بنی‌فزاره توانست این کار را انجام دهد. سپس به نزد نعمان بازگشت و عذرخواهی معروف خود را به او ارائه داد. (نک. الجندی، ۱۹۹۱ م: ۴۰۵) از میان انواع ذکر شده توسط ابوهلال عسکری - که به نظر شوقی ضیف باید حماسه را نیز به آن اضافه کرد - در متون ادبیات فارسی موضوع «اعتذار» چندان مطرح نشده‌است. اعتذار همچنان که از معنای آن مشخص است به نوعی از شعر اشاره دارد که موضوع آن عذرخواهی از انجام عملی بوده که ممدوح یا مخاطب شعر را ناراحت و خشمگین کرده است. در شعر فارسی نمونه‌های فراوانی از شعر اعتذار می‌توان پیدا کرد؛ برای مثال، انوری قصیده‌ای در عذر کم‌خدمتی خطاب به امیر مودود احمد عصمی سروده و در ابیاتی از آن می‌گوید:

دی در آن وقت که بر رأی رفیعت بگذشت	که فلان باز حدیث حرکت کرد آغاز
گرهی گشت بر ابروی شریفت پیدا	از سیاست شده با عقده گردون انباز
نه مرا زهره آن کز تو پرسم کان چیست	نه گمانی که کند گرد ضمیرت پرواز
ساعتی بودم و واقف نشدم رفتم و دل	در کف غم چو تذروی شده در چنگل باز
گر به تشریف جوابم نکنی آگه از آن	دهر بر جامه عمرم کشد از مرگ طراز

(انوری، ۱۳۳۷: ۲۵۹)

زمانی که راوی شعر کمال‌الدین اسماعیل اصفهانی شعر او را در محضر ممدوح نادرست و زشت ادا کرد، کمال به سنت اعتذار در قصیده‌ای عذرخواه ممدوح شده و کوتاهی را از جانب راوی دانست. این قصیده یکی از نمونه‌های عالی شعر اعتذار به حساب می‌آید:

بگویم و نکنند رخنه در مسلمانی	تویی که نیست ترا در همه جهان ثانی
کدام پایه در اندیشه نصب شاید کرد	که در مدارج رفعت نه برتر از آنی؟
به روزگار تو نزدیک شد که برخیزد	ز زلف ماه‌رخان وصمت پریشانی
هنوز نیستم ایمن ز عورتی مکشوف	مگر که دامن اعضا بدو بپوشانی
اگرچه شعر همان است لیک راوی بد	تبه کند سخن نیک را به نادانی...

(کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۸: ۲۴۵)

نمونه‌های دیگر، در دیوان شاعران قرون مختلف ادبیات فارسی فراوان است و احتمالاً می‌توان با یک جست‌وجوی ساده در دیوان شاعران قصیده‌سرا، نمونه‌هایی از این نوع پیدا کرد. قصیده مورد بحث در این مقاله را نیز می‌توان نمونه‌ای از همین نوع

شعر دانست. قصیده‌ای که اگرچه با مدح عبیدالله‌خان آغاز می‌شود، اما در واقع این مدح مقدمه‌ای برای عذرخواهی است و به- نوعی در ذیل عنوان شعر اعتذار قرار می‌گیرد. جدا از این که به این نوع تقسیم‌بندی محتوایی که معمولاً با مرز ظریفی از یک- دیگر جدا می‌شوند و گاه با هم درمی‌آمیزند، معتقد باشیم یا نه. بر اساس آنچه گفته شد می‌توان دانست که مقصود اصلی شاعر از سرودن این قصیده، عذرخواهی از ممدوح و کاستن از خشم او نسبت به خود بوده است، در واقع آنچه در این زمینه اهمیت بیشتری دارد، عامل اصلی سرودن شعر است که ارتباط مشخصی با خشم گرفتن عبیدالله‌خان و احتمال کینه‌کشی او از شاعر به خاطر هجو خان بوده است.

۲-۲- زندگی و آثار هلالی

بدرالدین هلالی جغتایی استرآبادی (و ۹۳۶ ه.ق.)، از جمله شاعران اواخر قرن نهم و اوایل قرن دهم است که در میان هم- روزگاران خویش آوازه‌ای پیدا کرده و مورد توجه شاعران و تذکره‌نویسان هم‌دوره و دوره‌های بعد از خود قرار گرفته است؛ البته در برخی منابع همچون حبیب‌السیر، نام کوچکش را «نورالدین» هم گفته‌اند (نک. خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۴: ۳۶۲). از سال تولدش در منابع موجود سخنی به میان نیامده است. آنچه در تذکره‌ها و منابع مختلف درباره زندگی و احوال وی آمده است- فارغ از سجع‌سازی‌های معمول و فضل‌فروشی‌های مرسوم آن ادوار- چیزی نیست مگر آنچه در نخستین منابع ذکر شده است و منابع بعدی معمولاً به تکرار آن‌ها پرداخته‌اند؛ البته در مواردی دخل و تصرف‌هایی نیز در ارائه اطلاعات می‌بینیم که حکایتی جدید در مورد شاعر مورد بحث ماست. در اغلب موارد چنان‌که از سنت تذکره‌نویسی فارسی انتظار می‌رود، نوشته‌های تذکره‌نویسان جز رونوشتی از پیشینیان خود نیست. این نکته در مقدمه سعید نفیسی بر دیوان هلالی گزارش شده است (نک. هلالی، ۱۳۷۵: مقدمه).

اغلب تذکره‌نویسان درباره وی می‌نویسند که اگرچه اجدادش از ترکان ماوراءالنهر بوده‌اند، اما هلالی خود متولد و بزرگ‌شده استرآباد و هرات است و به همین دلیل است که برخی به جای پسوند جغتایی، استرآبادی را پس از نام وی گذاشته‌اند و برخی دیگر هردو را همراه کرده‌اند، به قول میرزا محمدعلی مدرس تبریزی، مؤلف ریحانه‌الدب، هلالی «استرآبادی‌الولاده، هراتی نشأه و ترکی جغتایی‌الاصل» بوده است (مدرس، ۱۳۷۴: ۳۶۸). مدرس تبریزی درباره تخلص هلالی می‌نویسد: «هلالی منسوب به هلال است که از اعلام و اسامی متداوله می‌باشد و هلالی در اصطلاح رجالی لقب احمدبن هلال و جمعی دیگر است که به جهت انتساب به شخصی هلال نام، بدین عنوان شهرت یافته و شاید در بعضی موارد مناسبت دیگری داشته باشد» (همان).

زندگی هلالی را تذکره‌نویسانی همچون: سام میرزا صفوی، واله داغستانی، نزاری بخارایی، شیخ ابوالقاسم انصاری کازرونی، امیرعلی شیر نوایی، کامی قزوینی، نواب صدیق حسن خان، رضاقلی خان هدایت، امین‌احمد رازی، محمد قدرت‌الله گوپاموی و غلامعلی آزاد بلگرای، در چند فصل خلاصه کرده‌اند؛ ۱- دیدار با امیرعلی شیر نوایی و توجه امیر به وی ۲- دیدار با شاه اسماعیل اول ۳- اشتها او در دو جامعه مذهبی شیعه و سنی به عنوان سنی متشیع و شیعه متسنن ۴- توجه و علاقه بدیع‌الزمان میرزا بن سلطان حسین میرزا به مثنوی «شاه و درویش» هلالی و ارزانی داشتن غلامی زیبا به او ۵- تحدی ملا هاتفی (خواهرزاده جامی) به ناتوانی هلالی در فن مثنوی و خلق سه مجموعه مثنوی از سوی هلالی برای پاسخ به هاتفی ۶- کشته- شدن هلالی به دست عبیدالله‌خان ازبک.

آثار هلالی شامل: دیوان اشعار و مثنوی‌هایی به نام «شاه و درویش»، «صفات‌العاشقین» و مثنوی «لیلی و مجنون» است. مثنوی‌های «شاه و درویش» و «صفات‌العاشقین» در دیوان وی که به کوشش سعید نفیسی چاپ شده، آمده است، اما هنوز مثنوی «لیلی و مجنون» وی تصحیح نشده و به چاپ نرسیده است. بخش عمده دیوان هلالی را فارغ از مثنوی‌ها که برای خود مجموعه‌ای جداگانه‌اند، غزلیاتش در بر گرفته است. جز غزلیات و مثنوی‌ها، چهار قصیده و تعداد انگشت‌شماری قطعه و سی- و پنج رباعی نیز در دیوان وی به چشم می‌خورد.

^۱ واله می‌نویسد از کسی نشنیده که هلالی مثنوی لیلی و مجنون داشته باشد (همان)

۳-۲- عبیدالله خان ازبک

عبیدالله خان ازبک یا عبیدالله شیبانی (۹۴۶-۸۹۱ ه.ق) از نوادگان چنگیز بود که پس از مرگ ابوسعیدخان در ماوراءالنهر به حکومت رسید و دایره امور در خانات آسیای میانه را به دست گرفت. نسب عبیدالله خان با هفت واسطه به جوجی فرزند چنگیز می‌رسد (نک. خاتون‌آبادی، ۱۳۵۲: ۴۶۴). وی در سی سال حکومت خود در ماوراءالنهر، بارها به خراسان هجوم آورد و ویرانی‌هایی در این سرزمین به جای گذاشت. عبیدالله خان از نظر اعتقادی اهل سنت بود و به تحریک شاه عثمانی با شاه-طهماسب جنگی در «جام» و نبردی با بابرشاه در بخارا داشت که به شکست بابرشاه انجامید. عبیدالله خان به ترکی، فارسی و عربی با نام مستعار ادبی عبیدی شعر سروده و مجموعه‌ای از اشعار او به دست ما رسیده است. عبیدالله خان سروده‌های تعلیمی ترکی چون: «سیرنامه»، «شوق نامه» و «غیرت نامه» را سروده است. او تفسیری بر قرآن به زبان ترکی نوشت. نسخه‌ای از شعر او به زبان ترکی آسیای مرکزی به نام: «دیوان عبیدی» در لندن، در موزه سلطنتی بریتانیا نگهداری می‌شود. دیوان عبیدی به دستور او توسط خوشنویس معروف، سلطانعلی مشهدی بازنویسی شده است (نک. صفا، ۱۳۶۳: ۱۴۵).

به گواه برخی تذکره‌نویسان همچون: قاضی احمدبن شرف حسین ابراهیمی، حسن بیگ روملو، واله داغستانی و رضاقلی خان هدایت، عبیدالله خان شیبانی با چیرگی بر خراسان بسیاری از شیعیان را از دم تیغ گذرانده؛ از جمله بزرگانی که به دستور عبیدالله خان در خراسان به قتل رسیدند، هلالی جغتایی بوده که در بسیاری از منابع تاریخی به واقعه قتل او اشاره شده است. در مورد وفات خان ازبک چند تاریخ ذکر کرده‌اند که ۹۴۶ هجری به نظر درست‌تر می‌آید.

۴-۲- جنگ نظم و نثر عبدالرحمان شرف

«جنگ شرف» نسخه‌ای است خطی که در کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس با شماره ۸۶۷۳۰ ثبت شده و قابل دسترسی است. اگرچه در صفحه نخست این مجموعه، توضیحاتی آمده که نگارش آن را سال ۹۱۰ هجری دانسته‌اند، اما باید گفت: بر اساس شواهدی که در ماده تاریخ‌های این نسخه وجود دارد و یکی از شواهد آن همین قصیده مدح عبیدالله خان (در ۹۳۶) است، تاریخ کتابت آن نمی‌تواند سال ۹۱۰ باشد و چیزی نزدیک به ۹۹۰ هجری به نظر می‌رسد؛ یعنی در اواخر قرن دهم نوشته شده است. این جنگ توسط شخصی به نام «عبدالرحمن شرف» جمع‌آوری و کتابت شده است و از آنجایی که عنوان ندارد و در هیچ بخشی از متن هم به نام یا عنوان برگزیده از سوی مؤلف اشاره‌ای نشده نام «جنگ شرف» را بر آن گذاشته‌ایم. بخش عمده‌ی این جنگ را اشعار نورالدین عبدالرحمن جامی دربرمی‌گیرد که شامل غزلیات وی و بخش‌هایی از مثنوی «یوسف و زلیخا» است. این مجموعه فارغ از افتادگی‌ها شامل اشعار و نکات بسیار مفیدی در مورد شعرای قرن نهم و دهم است. از مزایای این جنگ می‌توان به یافتن اشعاری تازه از شعرای دوره‌های مختلف به‌ویژه شعرای دوره تیموری اشاره کرد؛ برای نمونه، هجده غزل از قاسم کاهی، بخشی از مجموعه نقش بدیع غزالی مشهدی، اشعاری از حسن دهلوی، امیرخسرو دهلوی، احمد جام، اهلی ترشیزی، بنایی، حیدر کلوج و تعدادی دیگر از شعرای قرن نهم و دهم در این جنگ پیدا شد. از هلالی در این جنگ شش غزل و یک قصیده که همان قصیده معروف وی در مدح عبیدالله خان است، آمده است. در این بین غزلیات با دیوان مطابقت دارند، فقط در برخی مواضع تعداد ابیات غزلیات کمتر است که جزء ویژگی‌های این نسخه به حساب می‌آید؛ اما چیزی که توجه ما را در بررسی قصیده مدح عبیدالله خان جلب کرد، کامل‌تر بودن آن نسبت به چیزی است که در دیوان مصحح استاد نفیسی آمده است. در دیوان هلالی این قصیده سیزده بیت دارد و در «جنگ شرف» شش بیت مازاد بر این مشاهده می‌کنیم و چنانچه پس از این به بررسی این ابیات خواهیم پرداخت، به لحاظ سبکی و محتوایی نیز با این قصیده مطابق هستند.

۳-۳- بحث و بررسی

۳-۱- آیا هلالی را می‌توان قصیده‌سرا خواند؟

در حوزه قصیده‌سرایی، از هلالی جز چهار قصیده باقی نمانده است. به‌گواه برخی تذکره‌نویسان هلالی قصیده‌سرایی توانایی است، اما بنا به دلایلی نامعلوم قصاید زیادی در دیوانش به‌چشم‌نمی‌خورد؛ یعنی ظاهراً او علی‌رغم توانایی در قصیده‌گویی چندان به این قالب توجهی نکرده است. در میان کسانی که از آثار هلالی سخن به میان آورده‌اند، برخی به قصیده‌سرا بودن وی اشاره دارند؛ به‌عنوان مثال، مؤلف «احسن التواریخ» می‌نویسد: «**قصاید** و غزلیات و مثنوی را در کمال سلامت و بلاغت نظم می‌فرمود» (حسن‌بیگ روملو، ۱۳۵۷: ۲۹۳) یا خواندمیر در حبیب‌السیر می‌نویسد: «... و **قصاید** و غزلیات و مثنویاتش اکثر اوقات در کمال سلامت و بلاغت بر صفحه ظهور می‌آید» (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۴: ۳۶۲) و در ادامه می‌نویسد: «دیوان **قصاید** و غزلیاتش مشهور است» (همان). همچنین واله داغستانی نیز در ریاض‌الشعرا آورده: «در غزل و **قصیده** و غیره نیز قدرت دارد» (واله، ۱۳۸۴، ج ۴: ۱۲۹۳). با این اوصاف مشخص می‌شود، آنچه مرحوم نفیسی از قصاید هلالی در دیوان وی آورده همه قصاید این شاعر نیست. نکته‌ای که در این‌جا آوردن آن خالی از لطف نیست، این است که ذبیح‌الله صفا اهمیت هلالی را بیشتر مرهون غزلیاتش می‌داند و در باب قصایدش می‌نویسد: «قصایدش کم و کم ارزش است، یکی از آن‌ها در مدح عبیدالله- خان ازبک است که گویا از راه ترس و اضطراب ساخته شده باشد و یکی در مدح حسنین علیهم‌السلام و دیگر قصیده‌ای به التزام شتر و حجره در هر مصرع. این التزام اخیر، مسلماً از نوع اشعاری است که معمولاً در امتحان شاعران معمول بوده» (صفا، ۱۳۶۳، ج ۴: ۴۳۴). به‌نظر می‌رسد صفا تحت‌تأثیر چهار قصیده موجود در دیوان تصحیح نفیسی، این توضیحات را در تاریخ ادبیات آورده است. با احترام به نظر استاد ذبیح‌الله صفا، نگارندگان براین عقیده هستند که هلالی در قصیده‌سرایی نیز توانمند بوده و قصاید قابل‌توجهی داشته‌است. پژوهشی که به معرفی دوازده قصیده نو یافته هلالی در جُنگ‌های مختلف پرداخته و پیش‌ازاین در بخش پیشینه پژوهش از آن سخن رفت، مهر تأییدی است بر آنچه خواندمیر و حسن‌بیگ روملو و واله گزارش کرده‌اند. ضمن این‌که برخی قصاید که در دیوان هلالی آمده است، ابیات کمی دارند از جمله قصیده معروفی که در مدح عبیدالله‌خان گفته است. این قصیده در دیوان هلالی به‌عنوان اولین قصیده آمده است و سیزده بیت دارد، این درحالی‌است که برخی تذکره‌نویسان از آن با عنوان قصیده‌ای غراً یاد کرده‌اند (نک. نواب صدیق، ۱۳۸۶: ۸۱۱). این سؤال تا پیش‌ازاین مطرح می‌شد که چگونه شاعری می‌تواند قصیده‌ای غراً آن‌هم یا برای رهایی از مرگ یا در مقدم شاهی فاتح فقط در سیزده بیت سروده باشد؟ نگارندگان در حین تصحیح «جُنگ شرف» شکل کامل‌تری از این قصیده را یافتند که برخی ابیات آن در تذکره نفیس‌المآثر نیز وجود داشت و در دیگر منابع یافت نشد. با این حساب قصیده‌ای که در دیوان هلالی با سیزده بیت آمده بود، پس از اضافه‌شدن ابیات نویافته بیست‌وسه بیت شد، ضمن این‌که این ابیات به‌لحاظ سبکی در راستای قصیده مذکور نیز بودند.

۲-۳- مرگ هلالی به دستور عبیدالله‌خان ازبک

با نگاه به برخی روایت‌ها درباره هلالی، می‌توان دریافت که وی شاعری بوده که حتی در مواضعی که روی سخنش با حکام زمانه خود بوده، جانب احتیاط را در سرودن شعر و پرداختن به انتقادهای اجتماعی رعایت نمی‌کرده است. تذکره حسینی در ذکر این خصیصه هلالی اشاره دارد به این که شاه اسماعیل دستور داده بود هر جا نام عبدالرحمن جامی را دیدند، نقطه را از زیر نام او پاک کرده و روی آن بگذارند. این امر شاهانه به‌گوش هلالی رسید و در زمان دیدار شاعر با پادشاه، زمانی که شاه اسماعیل «به مطالعه دیوان مولانا [هلالی] پرداخت چون به این قطعه رسید تبسم کرد:

بس عجب دارم ز ادراک شه کشورگشا آن‌که بر درگاه او گردون غلامی کرده است

کز برای خاطر جمع تو، نزد ما تراش لفظ جامی را تراشیده است، خامی کرده است»

(حسینی، بی‌تا: ۳۶۹)

با توجه به ابهامی که در واژه خامی وجود دارد، کنایه هلالی به شاه کاملاً مشخص است و جالب است که شاه با تبسمی از آن می‌گذرد. چه‌بسا که همین ماجرا می‌توانست با غضب شاه و پایان کار وی همراه باشد.

اغلب تذکره‌نویسانی که به ماجرای قتل هلالی توسط عبیدالله‌خان اشاره کرده‌اند، بر این باور بوده‌اند که عبیدالله‌خان ازبک با چیرگی بر خراسان ابتدا هلالی را به ملازمت خود آورد و فریب حاسدان باعث شد تا او را در چهارسوق هرات بکشد. حسن بیگ روملو با اشاره به کید حاسدان در حق هلالی و تلاشی که برای حذف هلالی از صفحه روزگار داشته‌اند «شیعه‌بودن» هلالی را دستاویزی دانسته که بدان سبب عبیدالله‌خان و اطرافیان او هلالی را به دیار نیستی فرستادند (نک. حسن بیگ روملو، ۱۳۵۷: ۲۹۱). رضاقلی‌خان هدایت در ریاض‌العارفین و شیخ ابوالقاسم انصاری در سلم‌السموات و سام‌میرزا در تحفه سامی بر این عقیده‌اند که هلالی به جرم تشیع شهید گردید» (نک. هدایت، ۱۳۰۵: ۲۳۸ و انصاری، ۱۳۴۰: ۳۹۸ و سام‌میرزا، ۱۳۱۴: ۹۴). ذبیح‌الله صفا در تاریخ ادبیات، به نظر سام‌میرزا توجه داشته و از قول وی همین موضوع را مطرح می‌کند (نک. صفا، ۱۳۶۳، ج ۴: ۴۳۳). برخی نیز همچون اسکندر بیگ منشی در تاریخ عالم‌آرای عباسی آورده‌اند که شعری که هلالی در هجو عبیدالله‌خان سروده و به دست خان ازبک رسید، سبب کشته شدن هلالی شد؛ چنان‌که می‌نویسد: «مولانا هلالی جغتایی از جمله کسانی است که اشعاری در مذمت خونریزی عبیدالله‌خان سروده است:

تا چند عبید از پی تالان باشی تاراج‌گر ملک خراسان باشی
غارت کنی و مال یتیمان ببری کافر باشم اگر مسلمان باشی

(هلالی، ۱۳۷۵: ۱۳ و روملو، ۱۳۵۷: ۲۹۴)

با رؤیت این رباعی، عبیدالله‌خان دستور داد که شاعر را دستگیر و زندانی کنند و سرانجام او را در چهارسوق هرات به قتل رساند» (اسکندر منشی، ۱۳۱۴: ۴۳). هلالی را آن قصیده غراً (قصیده مورد بحث ما) که پیش‌تر در مدح عبیدالله سروده بود، سودی نکرد و ممدوح، حکم قتل شاعر را صادر کرد. سال‌ها همین حکایت در باب قتل هلالی مطرح‌بوده تا این که احمد گلچین معانی در مقاله‌ای با عنوان: «سندی در باب قتل هلالی و قبر او» در مجله یغما، نظری جدید در این باب ارائه کرد. احمد گلچین معانی در این مقاله با ارائه آن‌چه در کتاب خلاصه‌التواریخ اثر قاضی احمد بن شرف‌الدین حسین ابراهیمی حسینی قمی آمده است، مدعی شد که خلاصه‌التواریخ هم‌زمان با احسن‌التواریخ نوشته شده، اما بسیار کامل‌تر و دقیق‌تر از آن است. وی در ادامه، بخشی از این کتاب را که ماجرای کشته شدن هلالی به دستور عبیدالله‌خان است، آورده و گفته است که هلالی دو رباعی عبیدالله‌خان را به شیوه هجا پاسخ گفت و پس از تقرب به وی، حاسدان این رباعی‌ها را به خان رسانده و شرایط را برای هلالی سخت کردند تا جایی که دستور به زندانی کردن وی داد و پس از آزار شدید در چهارسوق هرات او را به قتل رساند. این که هلالی در هجو عبیدالله رباعی گفته، مسئله تازه‌ای نیست، اما در خلاصه‌التواریخ به دو رباعی اشاره دارد که یکی رباعی مستزاد است و جوابیه‌های آن به شکل کامل آمده است تا جایی که نگارندگان در منابع عصر تیموری و صفوی بررسی نموده‌اند، این بحث در هیچ منبع دیگری به تفصیل نیامده است. این موضوع به‌واقع صحه‌ای است بر آن‌چه گلچین معانی درباره خلاصه‌التواریخ گفته است؛ اما اغلب منابع به اتفاق بر این عقیده‌اند که هلالی زمانی که مورد غضب عبیدالله‌خان قرار گرفت، قصیده‌ای در مدح وی نوشت که مؤثر هم نیفتاد (ر.ک. روملو، ۱۳۵۷: ۲۹۴ و آزاد بلگرامی، بی‌تا: ۳۵۶ و نواب صدیق، ۱۳۸۶: ۸۸۱). این همان قصیده‌ای است که در دیوان وی به صورت ناقص آمده است و در «جنگ شرف» و «تذکره نفایس‌المآثر» به شکلی کامل‌تر گزارش شده است.

در تاریخ کشته شدن هلالی، ماده تاریخی وجود دارد که هم نام قاتل و هم تاریخ مرگش را مشخص می‌کند. بر اساس این ماده تاریخ که «سیف‌الله کشت» ذکر شده، قاتل هلالی شخصی به نام سیف‌الله است. البته واله داغستانی نامش را سیف‌الدوله می‌داند و اشاره می‌کند که هلالی خود خواسته که قاتلش سیف‌الدوله باشد (ر.ک. واله، ۱۳۸۴، ج ۴: ۲۴۹۳). تاریخ مرگش در ۹۳۶ هجری اتفاق افتاده است. خلیلی در آثار هرات درباره نوع کشته شدن هلالی، بحث سنگسار را مطرح کرده که در جایی دیگر مشاهده نشد و به نظر بی‌اساس می‌آید (نک. خلیلی، ۱۳۰۹: ۴۷۲).

۳-۳- صورت کامل قصیده اعتذاری هلالی

قصیده معروف هلالی در مدح عبیدالله‌خان ازبک، در دیوان هلالی سیزده بیت دارد، این در حالی است که این قصیده در «جنگ شرف»، در نوزده بیت (شرف، بی تا: ۵۵) و در تذکره نفایس‌المآثر در بیست بیت آمده است (کامی قزوینی، ۱۳۹۵: ۶۰۸) که با تجمع ابیات این دو منبع، قصیده مذکور شامل بیست و سه بیت می‌شود. در این جا ابیاتی که در دیوان وجود ندارند را با قلم درشت و سیاه نشان داده‌ایم:

خراسان سینه روی زمین از بهر آن آمد	که جان آمد در او؛ یعنی عبیدالله‌خان آمد
زهی خان همایون‌فر که بر فرق همایونش	پروبال همای دولت او سایه‌بان آمد
شهنشاه فلک مسند که بهر خواب امن او	فلک بر گوشه ایوان کیوان پاسبان آمد
قوی‌دستی که در میدان مردی پنجه رستم	به پیش دست او فرسوده مشتی استخوان آمد
سمند تند زرین نعل او خورشید را ماند	که از مشرق به مغرب رفت و یکشب در میان آمد
مگر از سنگ رعد است آهنین پیکان خون‌ریزش	که چون از جا سبک برجست و بر دشمن گران آمد
فلک از مطبخ او گرد خوانی گشت و ماه نو	لب نانی ز گرد گرده آن گرد خوان آمد
قران کردند ماه و مشتری در طالع سعدش	به این طالع چو خورشید فلک صاحب‌قران آمد
براق برق سیر فکر من در جست‌وجوی او	برون از عرصه آفاق رفت و لامکان آمد
درون کشور ما چون در آمد زنده شد خلقی	تو پنداری که دیگر در درون خسته‌جان آمد
امان داد از کرم تا هرکسی گردد به امن دل	بحمدالله که لطفش باعث امن‌وامان آمد
زمین را و زمان را داد و عدل و او گرفت آخر ^۲	که در روی زمین چون مهدی [آخر زمان] ^۳ آمد
همه سر سبزی خصمت بدل با روی زردی شد	بلی آخر بهار دولت او را خزان آمد
نزد مار سپهر ار ^۴ فرق دشمن بر زمین یکسان	تفاوت ^۵ بین که مابین زمین و آسمان آمد ^۶
چو آمد آفتاب و بر زمین شد پست پیش او	بلندی یافت گویا از زمین بر آسمان آمد
ایا ماه فلک قدری که بهر پای‌بوس او ^۷	همه روز آفتاب از آسمان بر آستان آمد
صفات ^۸ ظاهر و اظهار آن کردم خطا کردم	بیان‌کردم حدیثی را که بر مردم عیان آمد

^۲ در نفایس‌المآثر این گونه است: زمین را و زمان را داد و عدلش گرد رفت آخر

^۳ این قسمت در «جنگ شرف» افتاده است

^۴ جنگ شرف: تو را

^۵ جنگ شرف: و

^۶ دیوان: بغاوت

^۷ در دیوان این بیت به این شکل آمده است که: نزد مار سپهر ار فرق دشمن بر زمین یکسان/بغاوت بین که مابین زمین و آسمان آمد

^۸ نفایس‌المآثر: پای بوس تو

^۹ جنگ شرف: صفات ظاهر و اظهار آن کردم خطا بود آن

خطا در شعر می‌باشد بکش خط بر خطای من^{۱۰} که هم سهوالقلم افتاد و هم سبق‌اللسان آمد^{۱۱}
 نکات حکمت‌آمیزت نگنجد در بیان من بدیع است این معانی، برتر از حد بیان آمد
 قلم گر در سخن گستاخ شد معذور فرمایش که مسکین را به ضرب تیغ حرفی بر زبان آمد
 زبان را هیچ نقصانی نباشد غیر پُر گفتن^{۱۲} بلی چون بر زبان یک نقطه افزون‌شد زیان آمد
 هلالی گرچه عمری در به‌در می‌شد به هر کویی^{۱۳} بحمدالله که آخر بنده این خاندان آمد
 الهی تا جهان باشد، جهان در حکم خان باشد که او خان جهان و حکم او جان جهان آمد

بیت سیزدهم، فقط در «جنگ شرف» و بیت‌های هفتم، نوزدهم و بیست‌وسوم فقط در «نفایس‌المآثر» آمده‌اند. نکته جالب آن‌که بیت هشتم فقط در دیوان وجود دارد و در «جنگ شرف» و «نفایس‌المآثر» نیست و بیت سیزدهم و چهاردهم در دیوان و «جنگ شرف» آمده، اما در «نفایس‌المآثر» نیست. این نکته بیان‌گر این است که به احتمال قوی این قصیده ابیات دیگری نیز دارد که در حال حاضر و با منابع موجود، دسترسی به آن‌ها میسر نشده است. شکل قرارگیری ابیات در اول قصیده تا بیت ششم به همان ترتیبی است که در دیوان آمده و در ادامه بیت‌های جدید را در میان ابیات دیگر می‌یابیم. در مقاله‌ای که توسط محمدرضا یوسفی و داوود رفیعی در سال ۱۴۰۲ نوشته شده و تحت‌عنوان: «یک نظر جانب هلالی کن» در مجله دانشگاه تهران به چاپ رسیده است، دوازده قصیده نو یافته از هلالی در چند جنگ معرفی شده است. در میان این دوازده قصیده، کم‌ترین تعداد ابیات را در دو قصیده بیست‌وشش‌بیتی می‌بینیم و بیشترین ابیات را قصیده‌ای پنجاه‌وهفت‌بیتی دربر گرفته است. این امر نشان می‌دهد که قصاید هلالی کمتر از بیست‌وشش بیت نبوده‌اند و از میان این دوازده قصیده، هشت قصیده؛ یعنی چیزی بیشتر از شصت‌وشش درصد این قصاید بیشتر از سی‌وپنج بیت دارند.

در دیوان هلالی، چهار قصیده وجود دارد که یکی قصیده مدح عبدالله‌خان است و سیزده بیت دارد، دیگری یازده بیت، قصیده سوم که در مدح حسنین است و در برخی از تذکره‌ها به آن اشاره شده سی‌وسه بیت دارد و در نهایت قصیده‌ای که به التزام شتر و حجره سروده شده بیست‌ودو بیت دارد. در بخشی از مقاله یوسفی و رفیعی قصاید نو یافته آمده: «در تصحیحی که نفیسی از دیوان هلالی به دست داده، فقط چهار قصیده از هلالی (سه قصیده کامل و یک قصیده ناقص) را ثبت کرده است» (رفیعی و یوسفی، ۱۴۰۲: ۱۵۵). ظاهراً نویسندگان مقاله، قصیده مدح عبدالله‌خان را با سیزده بیت، به عنوان قصیده‌ای کامل به حساب آورده‌اند و قصیده دیگر را که یازده بیت دارد، ناقص دانسته‌اند؛ چرا که در ادامه و در ارائه قصیده دهم از شکل کامل این قصیده با سی‌ونه بیت بحث می‌شود. پس با عنایت به آن‌چه آمد، بدون تردید یوسفی و رفیعی قصیده مدح عبدالله‌خان را به عنوان قصیده‌ای کامل با همان سیزده بیت پذیرفته‌اند، حال آن‌که می‌دانیم در سنت شعر فارسی تعداد ابیات قصیده عموماً بیش از این عدد است. یوسفی و رفیعی اگر به «جنگ شرف» یا «نفایس‌المآثر» دسترسی پیدا کرده بودند، این قصیده را می‌توانستند جزو نو یافته‌های هلالی به شمار آورند.

^{۱۰} جنگ شرف: خط خطا بر من

^{۱۱} جنگ شرف: که هم سهوالقلم افتاد و هم سبق‌اللسان آمد

^{۱۲} جنگ شرف: همچو بد گفتن

^{۱۳} جنگ شرف: گردید و [آواره]

^{۱۴} جنگ شرف: آستان

۴-۳- نقد دیدگاه‌ها

در میان کسانی که به شرح احوال هلالی پرداخته‌اند، برخی اشاره‌ای به قصیده مذکور نداشته‌اند؛ اما در کل دو نظر متفاوت درباره این قصیده می‌توان مشاهده کرد؛ گروه نخست نویسندگانی هستند که علت سرایش این قصیده را فتح خراسان به دست عیدالله‌خان می‌دانند و معتقدند با تقدیم این قصیده هلالی مورد توجه خان ازبک قرارگرفت و وی را جزو ملازمان خویش قرارداد. از این گروه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

امین‌احمد رازی در تذکره هفت‌اقلیم می‌نویسد: «و در حینی که هرات به تحت تصرف عیدالله‌خان ازبک درآمد مولانا هلالی شرف ملازمت یافته قصیده‌ای بگذرانید که مطلعش این است: خراسان سینه روی زمین از بهر آن آمد/ که جان آمد در او یعنی عیدالله‌خان آمد؛ و خان را آن قصیده خوش افتاده وی را ملازم رکاب خود گردانید» (رازی، ج ۲، ۱۳۷۸: ۱۲۵۹). نثاری بخارایی در مذكر احباب آورده: «مولانا هلالی در مدح حضرت اعلی قصیده‌ای به تقریب آن فتح گفته و مطلعش این است...» (نثاری، ۱۳۷۷: ۱۹). واله داغستانی در ریاض‌الشعرا می‌نویسد: «گویند در حینی که عیدالله‌خان ازبک فتح هرات کرد، وی قصیده‌ای که این دو بیت از آنجاست گفته به او گذرانید و نوازش بسیار یافت: ...» (واله، ۲۴۹۳: ۱۳۸۴).

گروه دیگر بر این عقیده‌اند که هلالی هجویه‌هایی در حق عیدالله‌خان سروده بود که پس از این که به وی نزدیک شد به سبب رشک، اطرافیان به گوش خان ازبک رسانیدند و این امر در نهایت موجب خشم عیدالله شد و هلالی برای رهایی از خشم وی این قصیده را به شیوه اعتذار سرود و تقدیم خان نمود، که مؤثر واقع نشد. دراین‌باره حسن‌بیک روملو در احسن‌التواریخ می‌نویسد: «... زمره‌ای از اهل حسد فی جیدها حبل من مسد به عبید خان گفتند که مولانا رباعی‌ای در هجو گفته که بیت آخرش این است؛ غارت کنی و مال مسلمان ببری/ کافر باشم اگر مسلمان باشی؛ و مع ذلک او را جهات بسیار است و به واسطه بسیاری جهات، خان قبیح حرکات به حبس وی حکم کرد. پس از ایدای بسیار و آزار بیرون از شمار، آن نادره روزگار را در چهارسوق هرات به قتل آوردند و با وجود آن که این ابیات در مدح عبید خان گفته بود» (روملو، ۱۳۵۷: ۲۹۴) و در ادامه این توضیحات، چهار بیت از قصیده را آورده است. مؤلف کتاب خزانه عامره نیز دراین‌باره می‌نویسد: «چون عیدالله‌خان بر خراسان استیلا یافت، او [هلالی] را ملازم خود ساخت. رسانیدند که او رافضی است و هجو خان نیز گفته، فرمان قتل او صادر شد او در عذرخواهی قصیده‌ای غراً موزون کرد که این دو بیت از آن است...» (آزاد بلگرامی، بی‌تا: ۳۵۶). محمد قدرت‌الله گوپاموی در تذکره نتایج‌الافکار و نواب صدیق در تذکره شمع انجمن تقریباً از ادبیات غلامعلی آزاد بلگرامی در خزانه عامره استفاده کردند و همین توضیحات را آورده‌اند. (نک. گوپاموی، ۱۳۸۷: ۷۹۲ و نواب صدیق، ۱۳۸۶: ۸۸۱)؛ البته همان‌گونه که پیشتر گفته شد، برخی تذکره‌نویسان علت کشته‌شدن هلالی را انتساب او به مذهب تشیع دانسته‌اند. از این جمله رضاقلی‌خان هدایت در تذکره ریاض‌العارفین می‌نویسد: «... و عاقبت در سنه ۹۳۹ به جرم تشیع شهید گردید» (هدایت، ۱۳۰۵: ۲۳۸). خلیلی افغان در کتاب آثار هرات به نقل آنچه در آتشکده آمده، درباره هلالی می‌پردازد و در ادامه می‌نویسد: «ملا یوسف در عین‌الوقایع به جمله مزارات داخله شهر هرات می‌نگارد که هلالی سید است و او را به تهمت رفض در هرات سنگسار کرده میان چارسو دفن کردند» (خلیلی، ۱۳۰۹: ۴۷۲). همچنین شیخ ابوالقاسم انصاری در سلم‌السموات و سام‌میرزا در تحفه سامی بر این عقیده‌اند که به جرم تشیع شهید گردید (نک. هدایت، ۱۳۰۵: ۲۳۸ و انصاری، ۱۳۴۰: ۳۹۸ و سام‌میرزا، ۱۳۱۴: ۹۴). ذبیح‌الله صفا در تاریخ ادبیات به نظر سام‌میرزا توجه داشته و از قول وی همین امر را مطرح می‌کند (نک. صفا، ۱۳۳۳، ج ۴: ۴۳۳). به نظر می‌رسد که اگر دلیل کشته‌شدن هلالی را شیعه‌بودن وی بدانیم، بحث باخبرشدن عیدالله‌خان از هجویه‌ها، متفی است مگر آن که بگوییم دلیل کشتن هلالی شیعه‌بودن او و بهانه کشته‌شدن هجویه‌ها و یا بالعکس بوده است که احتمال کمی دارد. با نگاهی به ابیات نخستین که آمدن عیدالله‌خان را به خراسان روایت می‌کند، نظر اول پذیرفتنی است و از سوی دیگر، توجه به ابیات هفدهم، هجدهم و نوزدهم، پژوهنده را متقاعد می‌سازد که این ابیات برای عذرخواهی از خان سروده شده‌اند.

آنچه با نگاهی اجمالی به ابیات نویافته و دیگر ابیات می‌توان گفت این است که به نظر این قصیده برای رهایی از خشم خان ازبک و رهایی از عقوبت آن سروده شده است و در حقیقت یک قصیده اعتذاری است. به لحاظ سیر و توالی ابیات، نمی‌توان مدعی شد که سیری که در «جنگ شرف» رعایت شده، سیر درستی است چرا که در این نسخه به کرات دیده شده که از شاعران مختلف شعری آمده که ابیات آن نسبت به شکل کنونی در دیوان‌ها تفاوت دارد؛ لذا در مورد شکل قرارگیری ابیات تا زمانی که چند نسخه ترجیحاً نزدیک به زمان حیات شاعر پیدا نشود، نمی‌توان ادعایی داشت؛ البته در برخی ابیات، ردپایی از برخی واژگان و عبارت‌ها تردید را درباره محل قرارگیری ابیات بیشتر می‌کند؛ به عنوان مثال، در بیت شانزدهم از خطایی که از شاعر سرزده سخن به میان می‌آید و در بیت بعد شاعر مصراع را با «خطا در شعر می‌باشد» آغاز می‌کند و در ادامه به «سوء القلم» یا «سهو القلم» و «سهو اللسان» یا «سبق اللسان» اشاره می‌کند که مشخص است ابیات نویافته کاملاً در جای خود قرار گرفته‌اند و یا در بیت بعدی که باز هم جزء نویافته‌هاست، عذرخواهی می‌کند که به نظر در جای خود قرار گرفته‌اند.

۴- نتیجه

همان‌طور که پیش‌از این مطرح شد، درباره قصیده معروف هلالی که در مدح قاتل خویش؛ یعنی عبیدالله‌خان ازبک سروده، دو نظر کلی مطرح شده است؛ عده‌ای بر آنند که این قصیده در مقدم عبیدالله‌خان هنگام فتح خراسان سروده شده است و گروهی دیگر، بر این باور هستند که این قصیده پس از ملازمت هلالی با عبیدالله‌خان و نزدیک شدن به او، زمانی سروده شد که حاسدان به رابطه نزدیک عبیدالله‌خان با هلالی رشک برده و رباعی‌های پیشین هلالی را که در جواب عبیدالله‌خان ازبک به شیوه هجو سروده، به گوش وی رساندند تا اسباب مجازات و در نتیجه قتل هلالی را فراهم سازند و هلالی برای رهایی از این ورطه، این قصیده معروف را نوشت، ولی راه به جایی نبرد. در میان برخی تذکره‌نویسان نیز علت قتل هلالی به دستور عبیدالله‌خان را مذهب تشیع هلالی می‌دانند. بررسی ابیات نویافته قصیده مشهور هلالی در مدح عبیدالله‌خان ازبک در «جنگ شرف» و «نفایس المآثر»، احتمال این موضوع را بسیار قوی‌تر می‌کند که این قصیده در مقدم عبیدالله‌خان به خراسان سروده نشده و نمونه‌ای از شعر اعتذار است و برای عذرخواهی و رهایی از خشم و تنبیه عبیدالله‌خان به نظم درآمده است. این موضوع بحثی بود که تا پیش‌از این در منابع تاریخی و تذکره‌ها محل اختلاف بود، اما با اضافه شدن ابیات نویافته و ارائه ادله‌ای که پیش‌از این آمد، احتمال این که این قصیده برای رهایی از خشم خان ازبک به رشته تحریر درآمده است، بیشتر می‌شود. از آن‌جا که این قصیده در دیوان هلالی به تصحیح سعید نفیسی ابیات بسیار کمتری دارد و با توجه به این که بیتی را یافتیم که در دیوان هست و در «جنگ شرف» و تذکره «نفایس المآثر» یافت نشد و ابیاتی در «جنگ شرف» آمده که در «نفایس المآثر» نیست و بالعکس، به احتمال قریب به یقین، ابیاتی که در این‌جا با عنوان نویافته‌های قصیده مدح عبیدالله‌خان آوردیم، تمامی ابیات این قصیده نیست و چه‌بسا در آینده با بررسی جنگ‌ها و سفینه‌های دیگر، ابیات تازه‌ای از این قصیده یافت شود؛ البته با توجه به دوره زیست هلالی، باید گفت گرچه او هم مثل تمام شاعران می‌توانسته در قالب‌های مختلف شعری طبع آزمایی کند، اما زمان او دوره غزل بوده و قطعاً بیشترین اهتمام او در سرودن غزل بوده است. همچنین بررسی قصاید نویافته هلالی نشان می‌دهد که بیشتر قصاید وی بیش از سی و پنج بیت دارند و گفتن قصیده‌ای - به قول برخی تذکره‌نویسان - «غراً» آن‌هم برای نجات از مرگ در بیست و یک بیت، به نظر دور از انتظار می‌نماید، احتمال می‌دهیم این قصیده ابیات بیشتری داشته باشد. با بررسی جنگ‌ها و تذکره‌ها به‌ویژه جنگ‌ها و تذکره‌های نزدیک به قرن دهم، به احتمال زیاد در آینده ابیات بیشتری از این قصیده یافت خواهد شد. در پایان ذکر این نکته خالی از لطف نمی‌نماید که امکان الحاقی بودن ابیات نویافته را نیز باید در نظر گرفت و نمی‌توان با قطع و یقین در مورد صحت انتساب آن‌ها به شاعر نظر داد. تصحیح انتقادی اشعار، شرایطی دارد که قطعاً از نظر نفیسی هم، دور نمانده است.

نه تنها در مورد هلالی که در مورد شاعرانی مانند: فردوسی، نظامی، خاقانی و ... هم کاتبان خوش ذوق، گاهی اییاتی افزوده‌اند که هنوز اصالت آن‌ها محل تردید است، درحالی‌که از نظر وزن و قافیه و حتی ویژگی‌های سبکی نیز به اشعار شاعر نزدیک بوده است. در شبه‌قاره هم خیلی از کاتبان نسخ خطی، دارای طبع و قریحه شاعرانه بوده‌اند و در زمان رونویسی نسخه‌ها، تراوشات طبع خود را بر نسخه افزوده‌اند.

منابع

- آزاد بلگرامی، غلامعلی. (بی‌تا). خزانه عامره، بی‌جا.
- اسکندر منشی. (۱۳۱۴). تاریخ عالم‌آرای عباسی، ج ۱، تهران: دارالطباعه آقا سیدمرتضی.
- انوری، اوحدالدین. (۱۳۳۷). دیوان انوری، تصحیح محمدتقی مدرس رضوی، ج ۱، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- پورنامداریان، تقی. (۱۳۸۶). انواع ادبی در شعر فارسی، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه قم، سال اول، شماره سوم، صص ۷ تا ۲۲.
- الجنیدی، علی. (۱۹۹۱م). فی تاریخ الأدب الجاهلی، قاهره: مکتبه دارالتراث.
- حسن بیگ روملو. (۱۳۵۷). احسن التواریخ، به تصحیح دکتر عبدالحسین نوایی، ج ۱، تهران: بابک.
- حسینی خاتون‌آبادی، سیدعبدالحسین. (۱۳۵۲). وقایع‌السنین و الاعلام. به تصحیح محمدباقر بهبودی، تهران: کتاب‌فروشی اسلامیه.
- خاقانی شروانی، افضل‌الدین. (۱۳۹۱). دیوان خاقانی شروانی، تصحیح ضیاءالدین سجادی، تهران: زوار.
- خلیلی، خلیل‌الله. (۱۳۰۹). آثار هرات، به اهتمام عبدالعلیم‌جان پسر نائب سالار صاحب موصوف، ج ۲، هرات: مطبعة فخریه سلجوقی.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام. (۱۳۸۰). تاریخ حبیب‌السير، تصحیح متن زیر نظر دکتر محمد دبیرسیاقی، ج ۴، چ چهارم، تهران: خیام.
- دوست سنهلی، میرحسین. (بی‌تا). تذکره حسینی، بی‌جا.
- رازی، امین‌احمد. (۱۳۷۸). تذکره هفت‌اقلیم، تصحیح تعلیقات و حواشی سید محمدرضا طاهری، ج دوم، تهران: سروش.
- یوسفی، محمدرضا؛ رفیعی، داود. (۱۴۰۲). «یک نظر جانب هلالی کن» (هلالی جغتایی در آیین دوازده قصیده نویافته‌اش)، دانشگاه تهران، ادب فارسی، سال ۱۳، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، پیاپی ۳۲، صص ۱۵۱-۱۶۸.
- زرقانی، سیدمهدی. (۱۳۸۸). طرحی برای طبقه‌بندی انواع ادبی در دوره کلاسیک، فصلنامه پژوهش‌های ادبی، سال ۶، شماره ۲۴، صص ۸۱ تا ۱۰۶.
- شرف، عبدالرحمن. (بی‌تا). جنگ نظم - منتخب اشعار شعرا - قسمتی از دیوان جامی - یوسف وزلیخای جامی، شماره ثبت: ۸۶۷۲۰، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۳). تاریخ ادبیات در ایران، جلد چهارم، تهران: فردوس.
- ضیف، شوقی. (۱۳۹۳). تاریخ ادبی عرب (العصر الجاهلی)، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، تهران: امیرکبیر.
- عنصرالمعالی، کیکاووس بن اسکندر. (۱۳۱۲). قابوس‌نامه، تصحیح و مقدمه سعید نفیسی، تهران: مطبعة مجلس.
- کامی قزوینی، علاءالدوله. (۱۳۹۵). تذکره نفایس‌المآثر، تحقیق و تصحیح سعید شفیعیون، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی با همکاری سازمان چاپ و انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی.
- کمال‌الدین اسماعیل، ابوالفضل. (۱۳۴۸). دیوان کمال‌الدین اسماعیل، به اهتمام حسین بحرالعلومی، تهران: کتاب‌فروشی دهخدا.
- گلچین معانی، احمد. (۱۳۴۲). سندی در باب هلالی و قبر او که برای نخستین بار انتشار می‌یابد، یغما تیر ۱۳۴۲، شماره ۱۸۰، صص ۱۵۷ تا ۱۶۰.
- گوپاموی، محمد قدرت‌الله. (۱۳۸۷). تذکره نتایج‌الافکار، تصحیح یوسف بیگ باباپور، قم: مجمع ذخایر اسلامی.
- محمدصدیق‌خان بهادر. (۱۳۸۶). تذکره شمع‌انجمن، تصحیح و تعلیقات دکتر محمدکاظم کهدویی، یزد: دانشگاه یزد.
- مدرس، میرزا محمدعلی. (۱۳۷۴). ریحانه‌الادب، ج ۶، چ چهارم، تهران: خیام.
- واله داغستانی، علیقلی بن محمدعلی. (۱۳۸۴). تذکره ریاض‌العارفین، مقدمه، تصحیح و تحقیق محسن ناجی نصرآبادی، ج ۴، تهران: اساطیر.
- هدایت، رضاقلی‌خان. (۱۳۰۵). ریاض‌العارفین، با سعی و اهتمام ملا عبدالحسین و ملا محمود خوانساری، تهران: بی‌جا.
- هلالی جغتایی، بدرالدین. (۱۳۷۵). دیوان هلالی جغتایی، تصحیح و مقدمه سعید نفیسی، چ سوم، تهران: سنایی.

